

УДК 141:37.014:323.2

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2026.65.7>

## МЕЖІ ПОЛІТИЧНОЇ СОЦІАЛІЗАЦІЇ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ СВІДОМОСТІ

Василь Грицюк

*Український державний університет імені Михайла Драгоманова*

*вул. Пирогова, 9, Київ, 01601, Україна*

*<https://orcid.org/0009-0007-6005-3453>*

У статті здійснено філософський аналіз проблеми розмежування концептів політичної соціалізації та політичної освіти в контексті формування громадянської свідомості. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю подолання концептуальної плутанини щодо механізмів відтворення демократичного суспільства, де стихійна адаптація часто помилково ототожнюється із цілеспрямованим вихованням вільного суб'єкта. Метою статті є теоретичне окреслення меж політичної соціалізації та з'ясування її співвідношення з процесом формування усвідомленої громадянської позиції, спираючись на здобутки західної філософії освіти. Методологічну основу розвідки становить комплексний підхід, що поєднує інструментарій соціальної філософії та філософії освіти, зокрема методи концептуального, компаративного та герменевтичного аналізу. У результаті дослідження критично зіставлено ключові західні парадигми розуміння громадянського становлення особистості (Дж. Дьюї, Г. Арендт, Е. Гутман, Г. Біста, М. Нуссбаум, П. Фрейре). Доведено, що політична соціалізація виступає базовим, здебільшого консервативним механізмом входження індивіда в соціум, що забезпечує засвоєння панівних норм і підтримку інституційної стабільності. Однак вона має чітко виражені межі, оскільки зупинка лише на етапі пасивного засвоєння соціальних патернів неминує веде до конформізму. Обґрунтовано, що подолання цих меж вимагає системного переходу до політичної освіти, яка функціонує не як інструмент державного конструювання чи підготовки зручного для ринку працівника, а як простір емансипації, суб'єктивації та розвитку сократівського мислення. Зроблено висновок, що повноцінна громадянська свідомість виникає не як наслідок лінійної трансляції суспільних традицій, а саме в точці усвідомленого подолання стихійної соціалізації. Демократичний суб'єкт формується лише тоді, коли індивід здобуває здатність до критичного дистанціювання від нав'язаних установок, перетворюючись із об'єкта впливу на відповідального творця політичної реальності.

*Ключові слова:* політична соціалізація, політична освіта, громадянська свідомість, філософія освіти, демократичний суб'єкт.

**Вступ.** Сучасні трансформації демократичних суспільств гостро ставлять питання про механізми відтворення та оновлення політичної культури. Традиційно ключову роль у цьому процесі відводять інститутам, що забезпечують передачу суспільного досвіду новим поколінням. Проте в умовах інформаційного перенасичення та ціннісних криз звичні моделі трансляції норм виявляються недостатніми для формування стійкої демократичної позиції. Дослідники все частіше звертають увагу на те, що пасивне засвоєння правил гри не гарантує активної участі громадянина в житті держави. Саме тому виникає необхідність глибокого філософського осмислення тих процесів, які лежать в основі громадянського становлення особистості. Політична соціалізація як базовий механізм входження індивіда у соціум забезпечує первинну адаптацію та засвоєння панівних наративів. Вона формує фундамент лояльності та розуміння базових інституційних структур суспільства. Однак залишається відкритим питання про те, наскільки цей процес здатний продукувати не лише



© Грицюк В., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

ляльного, а й критично мислячого суб'єкта. Відповідно, актуалізується потреба з'ясувати, де саме пролягають межі адаптивних механізмів у вихованні особистості. Це вимагає звернення до теоретичної спадщини західної політичної філософії та філософії освіти.

Проблема полягає у тому, що поняття політичної соціалізації часто ототожнюється з ширшим концептом політичної освіти, що призводить до термінологічної та концептуальної плутанини. Соціалізація здебільшого носить стихійний, адаптивний характер, спрямований на збереження існуючого статус-кво та інтеграцію індивіда в наявну систему координат. Вона діє через родину, медіа, оточення та приховані навчальні плани освітніх інституцій, часто без глибокої свідомої рефлексії самого суб'єкта. Натомість громадянська свідомість у її розвиненому демократичному розумінні вимагає здатності до критичного дистанціювання від нав'язаних норм. Справжній громадянин повинен не лише знати правила, а й мати здатність їх оцінювати, переглядати та змінювати шляхом вільної політичної дії. Якщо соціалізація зупиняється виключно на етапі адаптації, вона неминуче обмежує потенціал особистості, перетворюючи її на об'єкт суспільного впливу.

Таким чином, виникає об'єктивна необхідність концептуально розмежувати ці два виміри людського становлення. Межі політичної соціалізації стають очевидними саме там, де виникає потреба в усвідомленому виборі та відповідальності за спільне благо. Без доповнення цілеспрямованою політичною освітою процес повноцінного входження у соціум залишається незавершеним. Отже, виявлення та концептуалізація цих меж є ключем до розуміння природи справжньої громадянськості.

**Мета статті** полягає у теоретичному окресленні меж політичної соціалізації та з'ясуванні її концептуального співвідношення з процесом формування усвідомленої громадянської позиції, спираючись на здобутки західної філософії освіти.

Методологічну основу дослідження становить комплексний філософський підхід, що поєднує інструментарій соціальної філософії та філософії освіти для системного аналізу процесів громадянського становлення особистості. Провідним у статті виступає метод концептуального аналізу, який дав змогу деконструювати та чітко розмежувати змістове наповнення феноменів політичної соціалізації та усвідомленої громадянської позиції, виявивши їхні межі, внутрішні суперечності й точки перетину.

**Основна частина.** Розмірковуючи над природою сучасного демократичного суспільства, неминуче стикаємося з фундаментальною проблемою розмежування політичної соціалізації та політичної освіти. Традиційно соціалізація розглядається як ширший процес інтеграції індивіда в суспільство через засвоєння панівних норм, цінностей та поведінкових патернів. Натомість політична освіта передбачає цілеспрямоване формування рефлексивної позиції, яка дає змогу не лише засвоювати, а й критично оцінювати ці норми. Якщо соціалізація забезпечує стабільність та відтворення існуючого порядку, то освіта відкриває простір для його трансформації. Змішування цих двох понять часто призводить до нерозуміння того, як саме формується активний демократичний суб'єкт. У стихійному процесі соціалізації людина виступає радше об'єктом впливу різноманітних інституцій – від родини до медіа. Формування ж громадянської свідомості вимагає переходу від стану пасивного реципієнта до статусу активного творця політичної реальності.

Саме тому філософський аналіз має зосередитися на виявленні тих меж, де завершується проста адаптація і починається усвідомлена громадянськість. Порівняння ключових західних парадигм дає змогу простежити цю еволюцію поглядів на природу суспільного відтворення та виховання.

Одним із перших глибоких досліджень співвідношення соціального відтворення та освіти стала прагматична концепція Джона Дьюї. У своїй класичній праці він розглядає

освіту не як підготовку до майбутнього життя, а як сам процес життя, невіддільний від соціалізації [3, с. 45]. Для Дьюї межа між стихійним засвоєнням норм і свідомим навчанням є досить розмитою, оскільки будь-який спільний досвід уже має виховний характер. Він стверджує, що в демократичному суспільстві політична соціалізація не може зводитися до простої передачі традицій від старшого покоління до молодшого [3, с. 112]. Навпаки, справжня демократія вимагає постійної реконструкції суспільного досвіду через активну взаємодію вільних індивідів. Таким чином, школа у філософії Дьюї постає не просто транслятором знань, а мініатюрною моделлю ідеального суспільства, де формуються демократичні звички [3, с. 201].

Проте такий оптимістичний погляд таїть у собі певну небезпеку повного розчинення індивіда в колективному досвіді більшості. Якщо соціалізація є тотальною, виникає обґрунтоване питання про можливість виникнення критичної дистанції щодо самого цього суспільства. Тому прагматична модель потребує додаткових механізмів, які б гарантували здатність особистості до вільного самостійного політичного судження.

Розвиваючи ідеї прагматизму в сучасних умовах, Аксель Гоннет пропонує поглянути на концепцію Дьюї через призму теорії соціального визнання [6, с. 765]. Він інтерпретує демократію як форму рефлексивної кооперації, де політична соціалізація відбувається через постійний відкритий діалог та взаємодію. На думку Гоннета, процес формування громадянина не обмежується інституційними рамками, а глибоко охоплює усю сферу повсякденних соціальних взаємин [6, с. 770].

Соціалізація стає успішною лише тоді, коли індивід здобуває беззаперечне соціальне визнання своєї унікальності та практичної значущості для спільноти. Це визнання є необхідною передумовою для формування впевненості у власних силах, що дає змогу брати повноцінну участь у демократичних процедурах. Однак Гоннет застерігає, що сучасні капіталістичні суспільства часто спотворюють ці природні механізми кооперації, перетворюючи їх на інструменти прихованої експлуатації [6, с. 778].

У таких спотворених умовах стихійна соціалізація може призводити не до очікуваної емансипації, а до глибокого засвоєння хибних ідеологічних установок. Відповідно, політична освіта має виступати потужним корективом, який дає змогу виявляти та успішно долати ці небезпечні соціальні патології. Вона озброює суб'єкта аналітичними інструментами для критичної рефлексії над тими владними процесами соціалізації, у які він неминуче залучений.

Кардинально інший, екзистенційний підхід до проблеми пропонує Ганна Арендт, яка чітко і концептуально розводять сфери політики та освіти [1]. На її тверде переконання, сутність освіти полягає у її консервативному характері, адже вона має ввести дитину в уже існуючий, структурований старий світ. Водночас політика для Арендт є простором абсолютної свободи, плюралізму та унікальної здатності починати щось принципово нове [1, с. 192].

Із цього радикального розмежування випливає фундаментальний освітній парадокс, який потребує глибокого теоретичного осмислення. Він полягає у тому, що через консервативний процес освіти суспільство має підготувати людину до вільної, абсолютно непередбачуваної політичної дії. Арендт категорично заперечує проти використання школи як інструменту прямого політичного конструювання або нав'язливої державної індоктринації [1, с. 195]. Якщо держава необережно стирає межу між вихованням дітей і управлінням дорослими, вона неминуче руйнує саму суть вільного плюралістичного суспільства. Політична соціалізація у школі повинна суворо обмежуватися захистом дитини від жорстокості публічного світу та захистом самого світу від руйнівної енергії нових поколінь [1, с. 202].

Лише після органічного завершення цього захищеного етапу людина набуває законного права на вільну публічну дію, виходячи за вузькі межі первинної соціалізації.

Зіставлення філософських позицій Дьюї та Арендт дає змогу максимально чітко окреслити дві діаметрально протилежні парадигми розуміння громадянського становлення особистості. Прагматизм розглядає школу як органічну та невід'ємну частину демократичного суспільства, де поступово стираються жорсткі кордони між навчанням і реальним політичним життям [3, с. 215]. Натомість екзистенційно-феноменологічний підхід наполягає на критичній необхідності суворої автономії освітнього простору від будь-якої поточної політичної кон'юнктури [1, с. 198].

Для Дьюї соціалізація є природним безперервним процесом розширення спільного досвіду, який плавно і невідворотно перетікає в активну громадянську діяльність. Арендт же вбачає в такому передчасному злитті пряму онтологічну загрозу як для нормального розвитку дитини, так і для самої політичної свободи дорослих. Таким чином, межі політичної соціалізації у цих двох видатних мислителів пролягають у абсолютно різних концептуальних площинах: епістемологічній у першого та онтологічній у другої. Якщо Дьюї оптимістично фокусується на ефективних методах формування демократичних звичок, то Арендт тривожно акцентує увагу на збереженні безпечного простору для появи унікальної особистості. Незважаючи на ці глибокі світоглядні розбіжності, обидва філософи концептуально погоджуються, що проста механічна трансляція минулого досвіду не здатна забезпечити життєздатність суспільства. Справжня громадянська свідомість виникає виключно тоді, коли індивід знаходить крихкий баланс між засвоєнням традиції та здатністю до її радикального критичного переосмислення.

Сучасна ліберально-демократична парадигма, яскраво і системно представлена Емі Гутман, пропонує переколивий синтез цих крайнощів через оригінальну концепцію свідомого соціального відтворення [5]. Гутман ставить перед філософією освіти ключове нормативне питання про те, хто саме володіє легітимним правом цілеспрямовано контролювати процес громадянського виховання молоді. Вона послідовно й аргументовано відкидає авторитарні моделі монопольного контролю з боку централізованої держави, закритої родини або виключно вузької групи професіоналів-освітян. На її глибоке переконання, справжня демократична освіта завжди є результатом складного суспільного компромісу, в якому рівноправно беруть участь усі зацікавлені соціальні сторони [5, с. 5].

Відповідно до цієї теорії, межі допустимої політичної соціалізації жорстко визначаються двома фундаментальними моральними принципами: невідмовності та нерепресивності. Принцип нерепресивності суворо забороняє державі чи будь-якій впливовій групі використовувати освіту для штучного обмеження здатності до раціонального обміркування різних концепцій блага [5, с. 7].

З іншого боку, принцип невідмовності надійно гарантує, що жодна дитина не буде несправедливо позбавлена базових знань, необхідних для повноцінної участі в демократичному політичному процесі. Таким чином, політична освіта за Гутман ніколи не є цілком нейтральною, адже вона цілеспрямовано і свідомо прищеплює базові демократичні чесноти всім громадянам. Однак вона обов'язково залишає вільний простір для їх конструктивної критики, що дає змогу уникнути індоктринації, водночас забезпечуючи необхідний рівень соціальної згуртованості суспільства [5, с. 8].

Новий, надзвичайно важливий теоретичний вимір у дискусію про межі адаптивної соціалізації вносить сучасний дослідник Герт Біста, радикально деконструюючи саму мету освітнього процесу [2]. Він пропонує комплексно розглядати освіту через постійну динамічну взаємодію трьох її фундаментальних функцій: професійної кваліфікації, нормативної

соціалізації та унікальної суб'єктивності. Якщо кваліфікація суто прагматично відповідає за передачу знань і навичок, то соціалізація плавно вводить індивіда в уже існуючі соціальні, політичні та культурні порядки. При цьому Біста критично наголошує, що будь-яка соціалізація завжди об'єктивно несе в собі значний ризик повного підпорядкування людини зовнішнім жорстким структурам і правилам [2, с. 62].

Саме тому абсолютно ключовою для повноцінного формування громадянської свідомості стає функція суб'єктивності, яка активно протистоїть загрозі тотальної соціалізації індивіда. Суб'єктивність означає складний екзистенційний процес становлення автономного індивіда, здатного свідомо діяти незалежно від тих порядків, у які він був попередньо соціалізований [2, с. 88]. Отже, справжня межа політичної соціалізації пролягає саме там, де виникає гостра суспільна потреба в появі цього незалежного, критичного та відповідального політичного суб'єкта. Здорове демократичне суспільство повинно не лише успішно та безконфліктно соціалізувати своїх членів, а й інституційно залишати широкий простір для їхньої непередбачуваної вільної суб'єктивності. Без постійного процесу суб'єктивності будь-яка демократія швидко перетворюється на бездушне механічне відтворення правил, назавжди втрачаючи життєво необхідну здатність до оновлення.

Детально порівнюючи концептуальні підходи Бісти та Гутман, можна чітко помітити суттєві глибинні відмінності в їхньому філософському розумінні природи громадянського становлення [2, с. 102; 5, с. 6].

Гутман переважно зосереджується на формальних інституційних механізмах та забезпеченні процедурної справедливості в процесі свідомого і контрольованого соціального відтворення нації. Вона щиро вірить, що правильно налаштовані, прозорі демократичні інститути цілком здатні гарантовано забезпечити стійкий баланс між суспільною соціалізацією та індивідуальною свободою вибору. Натомість Біста радикально зміщує дослідницький фокус на екзистенційний, непередбачуваний вимір утворення суб'єкта, указуючи на принципову онтологію неможливості повного інституційного контролю над цим процесом [2, с. 115]. Для нього поява справжньої, дієвої громадянської свідомості завжди нерозривно пов'язана з певним неминучим ризиком, який неможливо повністю прорахувати жодними політичними процедурами.

Якщо Гутман розглядає принцип нерепресивності як надійний правовий запобіжник від індоктринації, то Біста шукає глибинні екзистенційні можливості для активного особистісного опору системі. Проте обидва ці впливові підходи переконливо демонструють, що базова політична соціалізація є лише необхідним фундаментом, який сам по собі ще не створює повноцінного вільного громадянина. Вони одноставно підкреслюють, що справжня політична освіта завжди і неминуче містить у собі певний елемент свідомого розриву з існуючою соціальною традицією заради кращого майбутнього. Саме це філософське усвідомлення дає змогу набагато глибше зрозуміти концептуальну обмеженість тих сучасних освітніх політик, які примітивно зводять громадянське виховання виключно до патріотичної адаптації.

Важливий і надзвичайно актуальний внесок у сучасну критику надмірної інструменталізації політичної соціалізації робить Марта Нуссбаум у своєму палкому захисті класичної гуманітаристики [7, с. 25]. Вона переконливо і на великому емпіричному матеріалі демонструє, як сучасні освітні системи глобально орієнтуються на формування економічно вигідних працівників, а не вільних критичних громадян. Такий вузький технократичний підхід є формою дуже глибокої, але прихованої неліберальної соціалізації, яка жорстко підпорядковує розвиток особистості виключно вимогам глобального капіталістичного ринку [7, с. 42].

Згідно з філософською позицією Нуссбаум, жодна демократія не може довго вижити, спираючись виключно на корисні технічні навички та суху економічну раціональність своїх громадян. Справжня здатність до глибокого критичного мислення, постійного сократівського самоаналізу та щирої емпатії формується переважно через системне вивчення традиційних гуманітарних дисциплін [7, с. 60].

Вона доводить, що без цілеспрямованого розвитку наративної уяви людина назавжди залишається в тісних межах свого вузького досвіду і є абсолютно нездатною зрозуміти позицію іншого. Тому жорсткі межі економічно детермінованої соціалізації повинні постійно і свідомо долатися державою за рахунок широкої, універсальної та доступної політичної освіти. Повноцінна громадянська свідомість, на думку Нуссбаум, безальтернативно вимагає розвиненої здатності мужньо протистояти сліпому підкоренню авторитетам та масовим емоційним маніпуляціям суспільної більшості. Це фундаментальне розуміння робить якісну гуманітарну освіту не елітарною розкішшю, а найголовнішою базовою умовою збереження самого демократичного устрою у складну епоху глобальних викликів [7, с. 88].

Найбільш радикальне концептуальне розмежування пасивної адаптивної соціалізації та активної визвольної політичної освіти остаточно оформлюється в критичній педагогіці Пауло Фрейре [4]. Він надзвичайно жорстко і безкомпромісно критикує так звану банківську концепцію освіти, яка принизливо розглядає учнів як пасивні порожні об'єкти для накопичення чужої інформації. Ця поширена освітня модель є класичним філософським прикладом репресивної соціалізації, головна і єдина мета якої полягає у надійній підтримці існуючих соціальних ієрархій та статусу-кво [4, с. 175].

На противагу цьому деструктивному явищу Фрейре пропонує інноваційну проблемно-орієнтовану освіту, що завжди базується на щирому рівноправному діалозі між усіма без винятку учасниками процесу. Абсолютно центральним поняттям його визвольної філософії є консентизація, яка глибоко трактується як безперервний процес розвитку критичного усвідомлення навколишньої соціальної реальності [4, с. 182].

Справжнє подолання жорстких меж політичної соціалізації відбувається саме у цей переломний момент консентизації, коли людина раптом усвідомлює себе вільним і повноправним суб'єктом історії. Дослідник переконливо доводить, що справжня громадянська свідомість ніколи не може бути просто подарована владою зверху, адже вона завжди здобувається у складному процесі спільної активної дії. Таким чином, справжня політична освіта за Фрейре виступає як щоденна практична реалізація свободи, яка свідомо спрямована на докорінну трансформацію несправедливого світу, а не на просту адаптацію до нього [4, с. 188].

Синтезуючи всі розглянуті західні парадигми, можна впевнено стверджувати, що фінальною межею політичної соціалізації завжди є та критична точка, де починається усвідомлена, вільна і самостійна дія громадянина.

**Висновки.** Підсумовуючи результати аналізу, можна стверджувати, що розмежування політичної соціалізації та політичної освіти є не просто термінологічною умовністю, а фундаментальним вододілом у розумінні природи громадянського становлення особистості. Якщо політична соціалізація, діючи через механізми адаптації та соціального відтворення, забезпечує первинну інтеграцію індивіда в існуючу систему суспільних координат і гарантує базову стабільність інституцій, то її межі неминуче оприявнюються там, де виникає об'єктивна потреба в критичній рефлексії. Спираючись на доробок західної філософської традиції, стає очевидним, що зупинка виключно на етапі пасивного засвоєння норм несе загрозу конформізму, суттєво обмежуючи здатність демократичного суспільства

до оновлення. Подолання цих меж вимагає цілеспрямованого переходу до політичної освіти, яка функціонує не як інструмент державної індоктринації чи підготовки зручного для ринку працівника, а як захищений простір емансипації, «суб'єктивації» та розвитку сократівського критичного мислення.

Отже, формування зрілої громадянської свідомості не є результатом лінійної трансляції традицій; воно відбувається саме в точці усвідомленого подолання стихійної соціалізації, де індивід набуває здатності до вільного вибору та відповідальної дії, остаточно перетворюючись із об'єкта суспільного впливу на повноправного творця спільної політичної реальності.

### Список використаної літератури

1. Arendt H. The crisis in education. *Entre el pasado y el futuro*. 1996. P. 185–208.
2. Biesta G. J. Beautiful risk of education. Routledge, 2015.
3. Dewey J. Democracy and education. New York : Free Press, 2000. 394 p.
4. Freire P. Pedagogy of the Oppressed / trans. by M. B. Ramos. New York : Herder, 1972. P. 167–191.
5. Gutmann A. Democracy & democratic education. *Studies in Philosophy and Education*. 1993. Vol. 12, iss. 1. P. 1–9.
6. Honneth A. Democracy as reflexive cooperation: John Dewey and the theory of democracy today. *Political theory*. 1998. Vol. 26, iss. 6. P. 763–783.
7. Nussbaum M. Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities. 2016.

## THE LIMITS OF POLITICAL SOCIALIZATION IN THE PROCESS OF FORMING CIVIC CONSCIOUSNESS

Vasyl Hrytsyuk

*Drahomanov Ukrainian State University,  
9 Pyrohova St., Kyiv, 01601, Ukraine  
<https://orcid.org/0009-0007-6005-3453>*

The article carries out a philosophical analysis of the problem of distinguishing the concepts of political socialization and political education in the context of forming civic consciousness. The relevance of the study is due to the need to overcome conceptual confusion regarding the mechanisms of reproducing a democratic society, where spontaneous adaptation is often mistakenly identified with the purposeful upbringing of a free subject. The aim of the article is to theoretically outline the limits of political socialization and clarify its relationship with the process of forming a conscious civic position, based on the achievements of Western philosophy of education. The methodological basis of the investigation is a comprehensive approach that combines the tools of social philosophy and philosophy of education, in particular the methods of conceptual, comparative and hermeneutic analysis. As a result of the study, key Western paradigms of understanding the civic formation of an individual are critically compared (J. Dewey, G. Arendt, E. Gutman, G. Bista, M. Nussbaum, P. Freire). It is proven that political socialization is a basic, mostly conservative mechanism of an individual's entry into society, which ensures the assimilation of dominant norms and the support of institutional stability. However, it has clearly defined limits, since stopping only at the stage of passive assimilation of social patterns inevitably leads to conformism. It is substantiated that overcoming these limits requires a systematic transition to political education, which functions not as a tool for state construction or training a market-friendly employee, but as a space for emancipation, subjectification and the development of Socratic thinking. It is concluded that full-fledged civic consciousness arises not as a consequence of the linear translation of social traditions, but precisely at the point of conscious overcoming of spontaneous socialization. A democratic subject is formed only

when an individual acquires the ability to critically distance himself from imposed attitudes, transforming from an object of influence into a responsible creator of political reality.

*Key words:* political socialization, political education, civic consciousness, philosophy of education, democratic subject.

Дата першого надходження статті до видання: 24.03.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 27.04.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 29.05.2026